

FORTUNA DEL FONEMA /X/ EN CATALÀ: VISIÓ HISTÒRICA DE LA «QUEADA»

PRECEDENTS

1. Els nombrosos contactes del castellà amb el català van donar lloc a la presència en aquesta llengua d'un so desconegut fins al s. XVI, [x], adoptat o adaptat sota variants diferents i lligat als castellanismes importats. Deixant a part les condemnes que en fan alguns puristes, el primer que es va ocupar del tema va ser Sebastià Mariner (1953), el qual, en un estudi global sobre els castellanismes a Vilaplana (Camp de Tarragona), n'inventaria un bon nombre d'afectats per la [x], que es poden dividir en tres grups:

- 1) pronunciats amb /x/ (tipus [x]aleo);
- 2) pronunciats amb oscil·lació /x/, /k/ (tipus [x]efe, [k]efe);
- 3) pronunciats amb /ʒ/ (tipus abade[ʒ]o)

Alguna vegada indica el caràcter expressiu de la forma castellana (per ex. *traje/traque* «introdújose para designar afectadamente un vestido ponderando su calidad o lujo» [Mariner 1953, 224]), grau d'assentament, competidors, etc. Compara també l'absència de penetració de /θ/ enfront de la introducció de /x/ (i la seva adaptació en /k/) i conclou, a tall d'hipòtesi, que les diferències en el mode d'articulació (/x/, /k/) serien més perceptibles que les diferències en el punt d'articulació (/θ/, /s/).¹

1. Em plau d'expressar la meva gratitud als professors Joan Bastardas i Lluís Payrató, de la Universitat de Barcelona, per les seves agudes observacions a la primera redacció d'aquesta ponència.

Més tard, R. Cerdà (1967) reprèn el tema en el tractament del qual enriqueix l'inventari amb nous mots afectats per la /x/, subjectes o no al pas a /k/; justifica l'entrada de /x/ per les caselles buides de l'ordre velar enfront de l'inventari complet en l'ordre anterior i classifica els castellanismes per modalitats semàntiques de substitució (**ajedrez* en comptes d'*escacs*), de desplaçament (**lejia* en lloc de *lleixiu*) i d'innovació (**pi[x]ama*); aquest darrer grup correspon a neologismes denotatius,

El 1976 Mariner torna parcialment sobre el tema arran del manlleu fonològic, per a oferir una llista opositiva de mots amb /x/ i amb /k/ (com *ra[x]ar-/racar/*) i intentar demostrar, de manera precària, el valor fonemàtic de /x/ en català. Payrató (1985, 100-103) ha fet veure febleses en aquesta proposta: parells amb un component que és un manlleu no integrat, adaptable a fonemes altres que /k/, absència de mots gramaticals, etc. Sembla més airosa, com suggereix Payrató, la proposta de Muljačić (1969, 56 i 63) que considera sons com el que ens ocupa «satèl·lits» del sistema, una mena de sons paràsits («fonema extraño» en diu J. Rafel [1981, 235]) que no tenen una plaça de titular en el sistema, que estan mancats de la carta de ciutadania lingüística.

Veiem, doncs, que el tema ha estat tractat des d'un angle descriptiu, sincrònic. Ara bé: per pocs textos dels segles XVIII i XIX que el lector hagi manejat, convindrà amb mi que el problema coneix una altra vessant, no menys atractiva, que és la històrica i que encara no ha merescut l'atenció dels nostres estudiosos. Ho deia J. L. Pensado (1983),² que es va ocupar magistralment d'un fenomen molt semblant al gallec: «En las hablas hispánicas que no participaron de modo espontáneo en el paso de la /s/ a la /x/ la historia de la penetración y reproducción del nuevo fonema está por hacer» (pàg. 34).³

Conscient d'aquesta llacuna i atret fa temps per un tema tan suggestiu, vaig començar per ocupar-me de les equivalències castellà /x/=

2. Es tracta d'un treball que és l'ampliació d'un altre anterior *Interferencias estructurales castellano-gallegas: el problema de la geada y sus causas*, «Revista de Filología Española», 53 (1970), pàgs. 27-44.

3. Altres hipòtesis sobre l'origen de la «geada» gallega (substrat, evolució interna) són analitzades a PENSADO (1983).

català /λ/ (Veny 1989) que em van permetre subratllar el caràcter genuí del català occidental *tenalla* ‘gerra, alfàbia’ o el manlleu aragonès, en valencià, de *carcallada* ‘cop de rialla’, així com mostrar l’adaptació en *estropall* i *encollir* dels mots castellans *estropajo* i *encoger* en virtut d’un joc de correspondències fonètiques afavorides pel bilingüisme. Em permetré ara de fer una altra aproximació al tema vertebrada en l’adaptació de /x/ en /k/ des d’una doble perspectiva: la geogràfica, no limitada a un parlar, sinó extensiva a tot el domini lingüístic, i la històrica, que il·lustri les condicions en què s’ha desenvolupat el fenomen des del segle XVII. Per manca d’espai, deixo, doncs, per a una altra ocasió l’estudi de la importació de /x/ i les altres adaptacions en /ʒ/, /ʃ/ i /g/ també des dels dos angles esmentats.

TERMINOLOGIA

2. Atès que els fenòmens d’importació i adaptació fònica als quals he al·ludit no coneixen noms específics en català i sí que n’han generat en gallec, n’assajaré una adaptació amb finalitat pràctica (tot i que avui només me n’ocuparé d’un). El gallec, com el català, tampoc tenia /x/ en el seu sistema consonàntic. A partir del s. XVII, a causa del progressiu contacte amb el castellà, els gallecs van anar adaptant la /x/ en /g/: així, el cast. *hi/x/o* en boca seva esdevenia **higo*, *paja* es convertia en **paga*, etc.; és el que X. Alonso Montero anomena *gueada* (Pensado 1983, 115). Davant la burla, però, del sector més culte —castellà o acastellanat—, provocada pels qui practicaven aquesta substitució tan vulgar, els gallecs menys cultivats es van esforçar per aprendre la /x/ —calia parlar bé!—, que van aplicar tant al castellà com al gallec, fent-ne, però, un gra massa, excedint-se en el seu afany guturalitzador, car no sols deien *[x]abón*, com cal, sinó que, per ultracorrecció, articulaven —articulen— **[x]ato* per *gato*, **[x]ota* per *gota*, **[x]ía* per *guía*, etc.; és el que avui s’anomena *geada* (*[x]eada*).

Així, doncs, manllevaré, adaptaré i ampliaré aquests dos termes al català per tal d’evitar perifrasis incòmodes i de poder copsar millor el barnillatge més variat que en aquest aspecte ofereix la nostra llengua (encara que aquí només estudiï un dels fenòmens al·ludits). D’aquesta

manera, *heada* (amb *h* aspirada o [x]) voldrà dir importació de [x] (ex.: **despe[x]ar*); *queada*, adaptació en /k/ (ex.: *maco*); *geada* ([ʒ]eada), adaptació en [ʒ] (ex.: **mejicà*); *xeada* (/ʃ/eada, adaptació en /ʃ/ (ex.: **navaixa*); *gueada*, adaptació en /g/ (ex.: **sanga* «rasa, sèquia»). Notem que el català *heada* correspon al gallec *geada* i que el català *geada* es cobreix d'un valor semàntic nou (adaptació de /x/ en /ʒ/).

ORIGEN DE LA /X/ CASTELLANA

3. El contacte de llengües castellà i català, iniciat tènueament el segle XV i esdevingut progressivament vigorós, sobretot des del s. XVIII arran de la implantació de l'administració borbònica, va implicar que els catalanoparlants sentissin un so que era desconegut en el seu sistema fonètic, la /x/ de mots com *mu[x]er*, *di[x]o*, *o[x]o*, etc. El castellà posseeix aquest fonema almanco des del segle XVII; des del punt de vista geogràfic, degué arribar més tard a les àrees perifèriques del castellà (o a aquelles on s'instal·là com a superestrat): així —com ens diu Pensado 1983, 15-16—, Scioppo justifica la pronúncia «cum adspiratione» el 1629, però el saragossà Juan Pablo Forner el 1620 encara descriu el so com a fricatiu prepalatal (és a dir, /ʃ/). La [x] prové d'una velarització de la /ʃ/ sorda de *dixo* «dijo», *exe*, «eje», etc. i de la /ʒ/ ensordida en /ʃ/ de *mu/ʒ/er*, *conse/ʒ/o*, etc. Segons els fonòlegs, la reestructuració consonàntica obeeix a un canvi intern afavorit pel fet que «en el orden velar no existían consonantes fricativas sordas, y, por otra parte, /ʃ/, /ʒ/, ápicopalveolares casi palatales, estaban muy cerca del punto articulatorio de /s, z/» (Alarcos Llorach 1965, 272).

CONDICIONS DE LA «QUEADA»

4. L'adaptació de la /x/ castellana en /k/ en els castellanismes traspassats al català s'ha realitzat segons el punt d'articulació; efectivament, tant l'un com l'altre fonema són d'articulació velar. El fenomen és imputable a parlants monolingües o d'un bilingüisme

tardà o desequilibrat pel que fa al domini de la llengua prestadora. Com que el percentatge d'analfabetisme ha estat força alt fins al segle actual (92'6% a Mallorca [1835], 58'3% a la ciutat de València [1867], 57'7% a Catalunya [1910],⁴ no ens ha d'estranyar que aquesta adaptació abundi des del segle XVIII en mots d'origen castellà i que la puguem sentir «in vivo» de boca dels nostres ancians, de la generació del «banc del foc», que no van conèixer —o només tímidament van tastar— el benefici de la instrucció, encara que fos a través d'una altra llengua.

Per tal d'abordar el tema amb la seva amplitud, l'hem d'emmarcar dins el concepte de repertori, és a dir, del conjunt de recursos lingüístics de què disposa la nostra comunitat, que comprèn la suma de llengües i varietats d'aquestes. Així, doncs, no sols hem d'estudiar els fets que es registren en català, sinó també en castellà, llengua que, d'una manera molt diversa, segons variables cronològiques i socials, formava i forma part del repertori dels nostres parlants.

A. Codi castellà

5. En textos redactats per individus catalans de certa cultura (preveres, historiadors, lexicògrafs, membres de la noblesa rural, etc.):

a) Clergues:

1-. 1782-1797 (Mallorca): «*elequió* en albacea de su alma a los doctores Dn. Joaquín y Dn. Lorenzo Fiol (...). Mas *eliquió* sepultura en la iglesia parroquial de Sn. Miguel» (Partida de defunció de la mare del Dr. Fiol, *Llibre de difunts*).

4. Segons dades d'*El Propagador Balear*, 1835; d'ARACIL 1968 i d'AMÉRICO CASTRO, *La enseñanza del español en España* (Madrid, 2.ª ed., 1959), pàg. 112, n. 1.

2-. 1800 (Menorca): «Jo *abaco* firmado, baptizé...»); «Bautizé a un *hico* de Josep...».⁵

Es tracta de registres de bateig de Ciutadella, fets per capellans que, acostumats a redactar-los en català, es veuen constrets a fer-ho en castellà per imposició del bisbe Vila que, havent viscut temps a Madrid i havent-ne rebut la corresponent empremta lingüística, establí la forma a seguir en la llengua forana.

3-. 1810 (Mallorca): «el mencionado tratado ilustrado que *he trabacado*, lo destinaré (...) en lo Archivo del Rl. Convento de S. Domingo de esta ciudad de Palma» (Francesc Talladas, *Tratado curiosos relativo al P. Mro. Fr. Julián Talladas*, 1810, nota pàg. 3).⁶

b) Lexicògrafs:

4-. s. XIX (Mallorca: «[cast.] *coder* [mall.] fer-le-y»; «[mall.] ram de fil [cast.] *madeca*. [llat.] *fila conoluta*») (*Diccionari anònim mallorquí-castellà i llatí*, MS Biblioteca March de Palma de Mallorca).⁷

5. Ap. JAUME MASCARÓ, *Transmissions de noms de bateig a Ciutadella de Menorca* (Ciutadella, 1982), pàg. 2.

6. Francesc Talladas era un historiador local, autor d'una notable *Historia de Campos*, escrita el 1814 i publicada a Palma el 1892. El manuscrit que conté la vida del bisbe Talladas pertany al Sr. Bartomeu Oliver, de Campos. Vegeu, per a més detalls, J. VENY, *El historiador mallorquí Dr. Francisco Talladas Vanrell, hijo ilustre de Campos del Puerto (Mallorca)* (Campos, 1966) i *L'historiador mallorquí Francesc Talladas (1746-1818)*, dins *Homenatge a Jaume Vicens i Vives*, II (Barcelona, 1967), pàgs. 755-760. En una nota manuscrita de Talladas que ara no puc localitzar usa la forma *he sajado* (cast. *he sacado*) amb evident ultracorrecció (cf. §13); com en el *Diario Loreto-San Diego* de Fra Juníper Serra apareix *tabajo, marijones i berrajo*, per *tabaco, maricones i verraco* (A. BLANCO, *La lengua española en la historia de California*, Madrid, 1971, pàgs. 271, 274 i 175).

7. No podem tenir en compte el cas de «*Cofayna*. Vas o Safata» (BALDRI I REXACH, *Instruccions per a la ensenyança dels minyons*, Barcelona, 1749 [1923]) perquè aquesta variant per *jofaina* o (*aljofaina*), ja es registra en castellà des del s. XVIII i és freqüent en el llenguatge col·loquial d'algunes regions de parla castellana (DCEC, s.v.).

c) Semianalfabets i persones d'instrucció elemental:

5-. 1840 (Mallorca): «me an dicho de ti que tu ya stás *cortecando con un vieco* (...) si te casabas con él penso que (...) de noche no te devertería ni gusto no ti daría porque es *vieco* (...) te digo, Margarita, que bien lo puedes marchar y *cortecarás* con un jove que más gusto ti dará (...) me mandarás a desir si conmigo quieres hablar y a ti daré respuesta la ves que io podré andar que sea dia de gala i lo *vieco* se rretirará quando verá esto joven (...) como verá galania que ti viene adora(r) un *coven* purificado que ti viene a *cortecar* y así que se vaia el *vieco* con su casa a retirar» (Del meu arxiu privat). Es tracta d'una carta escrita per un soldat, des de Palma, a Margarida perquè despatxi un pretendent d'edat i l'accepti a ell com a promès.

6-. 1865 (Mallorca): «se hobliga sobre dicho Me(s)quida de pagar todos los gastos y *percutissios*» (Certificat de deute de Pere Mesquida, de Campos. Arxiu familiar).

7-. Segle XIX (Mallorca): «Dos *cornales* de maestro y uno de manobra». (D'una *Relación de gastos de obra* de Sebastià Moll Mesquida, de Campos. Arxiu familiar).

8-. 1884 (Menorca): «El vuelo del *pacarito*» (Títol d'una peça musical de Francesc Rosselló Sintès, de Ciutadella).

d) Cançons populars:

9-. Tortosa: «Yo vengo de sangre nobla
y tú vienes de *codíos*
y no se puede *acuntar*
tu *linaque* con el mío»

10-. «Yo sé que tienes la fama
de *caquetón* y valiente
con una espada de caña
en un *callecón* sin *quente*».

(R. Vergés Pauli, *Espurnes de la llar. Costum i tradicions tortosines*, Tortosa, I, 1909, 471).⁸

e) Romanços castellans difosos per terres de parla catalana. Els romanços castellans van començar a introduir-se a Catalunya, segons Menéndez Pidal,⁹ abans de la seva propagació per la impremta i hi van conèixer una notable difusió. Aquests versos del romanç de *Gerineldo*, si hem de jutjar per les «queades» que s'hi han esmunyit, han de ser posteriors al s. XVI:

11-. *Carinel-lo, Carinel-lo, Carinel-lo*, amante mío
si te tuviera una noche tres horas a mi albedrío»

(R. Ginard Bauçà, *Cançoner popular de Mallorca*, IV, Mallorca, 1975, 543; versió d'Inca).

En la següent versió, l'etimologia popular ja hi juga un paper:

12-. «*Cardinero, Cardinero*, mi camarero pulido,
si te podría tener tres horas a mi retiro!»

(*Ibidem*, versió de Bunyola).¹⁰

Vet aquí una altra mostra, recollida de diverses fonts literàries:

13-. «Escuchen, señores míos,
les diré de *Cuan Portela*,
el ladrón más afamado
de la gran Sierra Morena»

(Reproduït per Gabriel Maura, *Aygoforts*, 1892, 111, i per A. Ruiz i Pablo, *Per fer gana*, Ciutadella, 1895 (i Mallorca, 1956, 95).

8. Es podrien extreure molts d'altres textos, amb exemples semblants, del mateix Vergés.

9. Vegeu la *Introducció* de FRANCESC DE B. MOLL a l'obra del P. GINARD BAUÇÀ, citada més endavant (IV, XXX-XXXII).

10. Sembla que en la transcripció d'aquests romanços, l'editor no ha estat sempre fidel a la fonètica utilitzada pels cantadors. Per a la fonètica de locucions amb *Gerineldo*, vegeu §12, d.

f) Poesia popular de creació:

- 14-. 1847 «M'han dicho que soy poeta
y en valensiano no'm gusta,
yo escribo, y es cosa *custa*,
en castellana copleta»

(*Tabalet*, 21)

- 15-. 1820 «*Debaco de tu tecado*,
me puese a cantar, Visienta,
deca ese oscuro aposiento,
sal, *maca* mía, a la *reca*»

(*Saro*, VI, 5)

g) Teatre jocós, còmic. La «queada», símbol d'incultura, provoca el somriure del públic. A *Un fandanguet de Paiporta*, de Bernat i Baldoví (1857), Casimiro, llaurador, es disfrassa amb perruca, nas postís, etc., per fer una gatzara davant unes xiques i parla en castellà; un castellà farcit de *acuéstate* «acosta't», *asúcar* «sucre», *andivina* «endevina», etc. i, naturalment, una mala fi de «queades» per provocar les gràcies de l'auditori: *abadeco*, *deco*, *inteliqunte*, *márquenes del Cúcar*, *Cuana*, *Cosefa*, *Casinta*, *Quetrudis*, *salvaque*, *indiquente*, *naranças de Carcaquente*, *me aflico*, *hico*, *encacando*, *acos*, *cuenil*, *Baca*, *custo*, *dique*, *andracos*, *Méquico*, *requimientos*, *baquel*, *me conduco*, *conecos*, *ánquel*, *orecas*, *Quibraltar*, *vírquenes*, *viecas*, *despocos*, *tiqueras*, *encugan*, *carana*, *decado*, *ocos*, *camón*, *floca*, *Catarroca*, *Moque*, *quitana*, *fica*, *obqueto*... Amb aquest embolcall fonètic s'aconseguien efectes còmics similars al d'un papissot o d'un quec. Fins i tot es pot jugar amb l'ambigüitat dels mots estrefats amb «queada», com en aquesta intervenció de Casimiro al·lusiva al seu sorteig de la «mili»:

- 16-. 1857. «Y del sorteo en el acto,
como mi talla no es *Baca*,
metí la mano en la ...*caja*
y saqué el primer extracto
¡El uno *custo* y cabal» (ed. 1913, pàg. 14)

B. *Canvi de codi*

6. Ens referim a l'alternança de llengües, és a dir, de castellà i català, que té lloc de formes diferents i en condicions diverses.

a) Amb predomini del castellà:

- 17-. 1912. «Vat» aquí mi corasón
con un plato y dos *navacas*,
si quieres partir, «partix-lo»,
pero no me lo maltratas».

(J. Moreira, *Pero no me lo maltratas*, MS 1432 de la Biblioteca de Catalunya).¹¹

18-. 1820. «Ya las negras sombras de la noche que nos cubrían «sen anaron»: ya ha amanecido el «estel del matí»: ya hemos abierto los *ocos...*» (Arenga de Saro, II, 5).

b) Amb introducció de refranys, frases fetes, citacions:

19-. 1895: «Adiós, Madrid, que te quedas sin quente!», com solia dir na Jerònia Peüc, qui havia après totes aquestes coses i qualcuna altra d'un assistent que havia festejat quan era jove» (A. Ruiz i Pablo, *Per fer gana*, 1956, 60).

20-. 1847: «SUECO... deixem a un costat les chances... VAORO. Lo millor serà això, perquè tota ma vida ha ouït dir *cuego de manos cuego de villanos* y a fe que en lo dia s'astila poc eixa clase de choguet!» (*Tabalet*, 181).

21-. 1820: SARO. *El hábito no hase el monque*;
yo vestit i despullat
sempre sóc Saro Perrengue» (*Saro*, IX, 3).

11. Aquesta mateixa corrandà figura a JOAN MOREIRA, *Del folklore tortosí* (Tortosa, 1934), pàg. 8.

22-. 1905: «—Això ere quan a tu te caïe la bava, mocós, que io sóc *gato vieco*»

—I escaldat?

—I en mucha indessencia, *mecorando lo presente*»

(S. Guinot, *Escenes castelloneses*, Barcelona, 57).

23-. 1892 (Girona):

TON —«Hombra», si ho deya el «primer»!

.....

*¿Quién será tan macadero
que, manacando el salero,
comerá soso? Y cà, home!*

(J. Riera i Bertran, *La padrina*, Barcelona, 24).

24-. 1892 (Girona):

«Y encara altra cosa deya
el meu *sarquento* primer
que hi vey a molt (quan hi vey a):
*la muquer bunita o feya
nunca ublida que es muquer*»

(J. Riera i Bertran, *La padrina*, Barcelona, 25).

Ton, personatge de la comèdia, insereix en la conversa frases castellanés tot al·ludint als seus superiors de la «mili».

c) Amb un condicionament situacional, segons els interlocutors:

25-. 1860 (València):

ANDALUZ (Al tio Quico)

—¿Quién al verla no se muere?

TIO QUICO (Al Andaluz)

—Es *coya* de gran valor.

Pos no es eso lo *mecor*,
que dise que no le quiere.

Don Cuan, lo más prinsipal
es *coquerla*.

(*Marors de una fadrina o el viudo vert*, València, 16).

26-. 1903 (Mallorca):

«Gutierrez, haga usted *despecar* ... *Baco* pena de presidio cuide que los muchachos no «interpreten» la via publica..!»

(Miquel dels Sants Oliver, *Hostal de la Bolla*, 1903 [1941], 83.

Són paraules de Mandilego, alcalde de barri, que normalment s'expressa en mallorquí, però que, en adreçar-se al municipal, se seveix de la llengua de l'administració.

7. En la major part de mostres ressalta la seva finalitat humorística, irònica —especialment en els fragments teatrals o dialogats— en servir-se d'un castellà malparlat, malmès en la seva fonètica, morfologia, sintaxi i lèxic. Alguns personatges queden ridiculitzats a través de les seves actuacions lingüístiques. Així, l'autor de *Saro* (1820), en el *Pròleg* d'aquesta obra defensa la necessitat de l'ús del valencià (contra l'abandó de què és objecte) i la seva capacitat d'expressar «idees altes, penetracions agudes i pensaments de sublimitat». En aquestes conversacions apareixen Saro, llaurador, i el Doctor Cudol, advocat de València. Aquell «rústic del camp», alterna el valencià amb el castellà (ja hem vist quin!) i fa discursos en aquesta llengua —que no domina— per estar a l'altura dels col·legues de les classes dirigents. El canvi lingüístic queda justificat per mimetisme de la llengua de la elit, per ser «brocal elector» i estar

«en casa de la Siutat
mesclado en los hombres grandes»

.....
«y sepia que desde entonces
todo hu hablo en castellan,
pues tot s'apega en lo món
manco la salut»

L'autor de *Saro*, posa en boca d'aquest «obstacles graciosos y preguntas ignorants», tot inserint «alguna chocositat»: possiblement les deturpacions del castellà per part de Saro formen part d'aquest afany

jocós. Per contra, el Doctor Cudol, home instruït, se serveix habitualment del valencià (amb algun esporàdic canvi de codi, però en castellà correcte). En la llengua d'aquest no trobem cap cas de «queada» en els manlleus castellans o en els enunciats del castellà. Així usa *eges* (I, 3), *gefe* (I,1), *cabisbajos* (I, 1), *agasajo* (I, 1), *sujetos* (IV, 8), *dijeran* (IV, 8), etc. (enfront de *quefe*, *dico*, etc. usats per Saro).

Els comediògrafs espanyols (per ex. Don Ramón de la Cruz) estrafan sovint la llengua dels italians i francesos posant en la seva boca *cacas* per *cajas*, *alacas* per *alhajas*, *ocos* per *ojos*, etc. (Pensado 1983, 33-34).

C. Manlleus

8.- Incloem aquí els castellanismes que, proveïts de /x/ en la llengua d'origen, han estat assimilats a la /k/ i han format part del català d'una manera efímera, estable o fluctuant. Faig la presentació des d'un eix diacrònic.

a) Formes efímeres documentades abans de 1900, especialment en obres lexicogràfiques, però que no han tingut continuïtat:

agasacar «obsequiar, regalar» (cas. *agasajar*): Febrer Cardona v. 1830, Figuera 1840, Amengual, 1858, Amigos 1859.¹²

agasaco «obsequi, regal» (cast. *agasajo*): Febrer Cardona 1830, Figuera 1840, Amengual 1858 (*agasaco* remet a *agasac* i aclareix: «*Agasaco* es palabra que sin necesidad se toma en castellano»), Amigos 1859.

agasacad, *agasacador*, *agasacament*, derivats que es troben en les mateixes fonts anteriorment citades.

alocar «allotjar» (cast. *alojar*): Servera 1812 (*ap.* Solà 1977), Figuera 1840.

12. En canvi *agasajar* a ESTEVE 1801, FERRER 1839, SAURA 1868.

alocament «allotjament», *alocad* «allotjat»: Figuera 1840 (*alojad* remet a *alocad*), Amigos 1859.¹³

antocos «antulls» (cast. *antojos*): Figuera 1840, Amigos 1859.¹⁴

antocarse «encapritxar-se», *antocad* «encapritxat», *antocadís* «capritxós»: Figuera 1840, Amigos 1859.¹⁵

arrocat «resolt, intrèpid, temerari» (cast. *arrojado*): Figuera 1840, Amengual 1858, Amigos 1859.

arroco «intrepidesa, temeritat», *arrocarse* «tirar-se, llançar-se».

arrocament «intrepidesa», *arrocament* «intrèpidament»: les mateixes fonts d'*arrocat*.

bosqueo «esbós» (cast. *bosquejo*): Figuera, 1840, Amigos 1859.¹⁶

cerraques (*parar en aigua de*) «acabar en aiguapoll» (cast. *quedar en agua de cerrañas*): 1767 *Rondalla de Rondalles*, 74 («Estigué molt prim de desvanirse com el fum y de *parar en aigua de cerraques*»).

elicar (cast. *elajar*): Figuera 1840 («*Elicar*. Terme de químic. Fer bullir simples en algun líquido convenient para estrenyer después la seva sustancia. *Elajar*»), Amengual 1858 (derivat: *elicació, elicable*), Amigos 1859 (*elicable, elicació, elicàd*).

oquerissa «rencor, inquina» (cast. *ojeriza*): Figuera 1840, Amengual 1858, Amigos 1859.

paradoca «paradoxa» (cast. *paradoja*): Figuera 1840, Amengual 1858, Amigos 1859.¹⁷

pelleco «pell» (cast. *pellejo*): «i no temes, garde es *pelleco*» Pronòstics 1744 (Mallorca) *ap.* Corbera.

quicote «quixot» (cast. *quijote*): Figuera 1840 «El hombre ridículamente serio», Amengual 1858 («La celebèrrima novèlla composta per Cervantes. Homo ridículo. *Quijote*»), Amigos 1859.

13. AMENGUAL 1858 només recull *alojar* i els seus derivats.

14. Vegeu, en canvi, *antox* a ESTEVE 1801 i val. actual *antoixos*.

15. Vegeu, en canvi, el val. *antoixar-se*.

16. Vegeu, en canvi, *bosquej* (i *bosquejar, bosquejat* a AMENGUAL 1858, *bosquetj* a FERRER 1839, *bosqueig* a SAURA 1868, *bosquetg* (i *bosquejar, bosquejament*) a ESTEVE 1803.

17. Vegeu, en canvi, *paradoxa* a ESTEVE 1803, *paradocs* a FEBRER CARDONA, v. 1830.

quicoteria, quicotada «quixotada», les mateixes fonts que *quicote*.
reconcillo, «pica curta» (cast. *rejoncillo*): «torejaren dos (toros) de *reconcillo*», Ferran, *Llibre de notícias*, 1769, MS 24 B 52 Arxiu Històric de la Ciutat.

sagaleco «gipó» (cast. *zagalejo* «guardapiés interior que usan las mujeres, inmediato a las enaguas; y también le suelen llamar *zagal*» *Autoridades* 1737: «gipó o *sagalecoa*», Baró de Maldà v. 1789, ap. Eberenz 1977, 12.

sortica (*córrer la-*) «fer passar un genet una llança o bastó punxegut pel mig d'una anella penjant» (cast. *correr sortija*, vegeu la descripció del joc a *Autoridades* 1737: «lo més vistós era el Born; *corregeren*, los cavallers, la *sortica* el segon dia», Tomàs Amorós, *Mallorca 1740-1800: Memòries d'un impressor*, Abadia de Montserrat, 1983, 111).¹⁸

9. Cap d'aquests mots afectats de «queada» ha arrelat en els nostres parlars; això no vol dir que qualque parlant monolingüe, si l'ocasió es presenta, no pugui articular variants com *quicote*, *antoco*, etc. Tret de *reconcillo* i *sagaleco*, totes són formes mallorquines que parteixen de la pauta de Figueras: Amigos 1859 les reproduïx totes i Amengual 1858 només prescindeix d'*alocar* i *antoco*; Febrer Cardona 1830, en canvi, amb més sentit de la llengua, només acull *agasacar* (i *agasaco*). Aquestes formes no es troben en els diccionaris coetanis peninsulars o bé s'hi troben sota altres variants (per ex. *agasajar* Esteve 1803).

10. *b) Formes que, documentades fins 1900, han estat testificades durant aquest segle en fons escrites i/o orals.*

alaca «joia, joiell» (cast. *alhaja*); «toia, mala peça»: doc. 1747 (Sóller, Mallorca) «guardar los grans, *alacas* i altres coses» (ap. DCVB, s. v.); finals segle XVIII «matar aquestes *alacas*» (Guillem

18. Vegeu l'adaptació en *sortija* ap. VENY 1989, pàgs. 309-310; el derivat genuí és *sortilla*.

Roca, *Rondalla de rondalles*, ed. de J. Vidal Alcover, «Randa», 6, 1977; 1793 «las pocas *alacas* de que usa són el Breviari, (...) alguns llibres de devoció» (A. Roig, *Sermó*, 1793, 9); v. 1830 «*Aláca*. Floxo, cobarde; lâche, poltron. Invers. *Alaca*. Alhaja; meubles précieux; suppellex» Febrer Cardona; 1840 «*Alaca*. Moble, adorno/. Homo astut, traviesso. Alhaca (sic)» Figuera (derivats: *alacad*, *alacar*, *alagueta*); 1858 «*alaca*» (diversos significats) i derivats: *alacar*, *alacament*, *alacardo* («polissardo»), *alacardot* («polissardot»), *alacador* («el que o la que *alacal*. Que puede *alacar* o que es digno de ser *alacad*») Amengual;¹⁹ 1935 «Ham de deixar esta *alhaca* d'allò més pito» Pascual Tirado, *Garbera*, 82. Sentit a Mallorca.

anteocos «binocles» (cast. *anteojos*): 1840 «*anteoco*. Instrument ab vidres para mirar. *Anteajo* y ant. *antojo* Figuera; 1841 Amengual. Sentit algun cop a Mallorca.

antiqüela, *entiqüela*, *llentiqüela* «lluenter, llustrí, platalló, lluneta» (cast. *lentejuela*): 1789 «*antiqüela*» Baró de Maldà (*ap.* Eberenz, 211); 1839: *entiqüela* «planxeta rodona de plata o altre metall que serveix pera brodar, assegurantla en la roba ab punts que passen per un foradet que te en lo mitg. Lantejuela, lentejuela, tembleque, lenticula, ae», *anticuela* Labèrnia; 1839 Ferrer: *antiqüela*; 1868 Saura; :1886 «com lluentes i blanques *llentiqüeles*» Verdaguier, *Canigó*, IX, (*ap.* DCVB); 1909 «una costella en *antiqüeles* o siga una sardina de bota», Vergés, *Espurnes*, 39; 1910 «*Anticuela*. *Enticuela*» Salvat. El fort grau d'adaptació es manifesta en la desaglutinació del suposat article, en la palatalització de la l- inicial i en la formació de derivats com *llentiqüelat* «guarnit de llentiqüeles» (Serra, *Calendari folklòric d'Urgell*, 1914, *ap.* DCVB). La pronunciació [antikwèla] és registrada a l'Empordà, Barcelona, Reus i Tortosa (DCVB).²⁰ No he trobat documentació mallorquina.

aquedrés «escacs» (cast. *ajedrez*): 1840 «Roch. El rey del *aque-dres*. Roque» Figuera, suplement; 1858 Amengual. Al Camp de Tarragona es registra amb alternança /k/ - /x/ (Mariner 1953).

19. Cas infreqüent de mescla de codis en una definició.

20. Vegeu també, per a FÀBREGAS, 1989, pàg. 234.

caleo «xivarri, rebombori» (cast. *jaleo*): 1878 «Déu no mos dó més contraris i mos durarà es *caleo*» M. Bibiloni, *Aferra qui pot*, Palma, I, 9, *ap.* Corbera); 1892 «perquè sa sanch arrípia per allà, ja n'hi ha d'havê de *queleo*» G. Maura, *Aygoforts*, 102. Mariner (1953) enregistra el mot amb /x/; a Ciutadella (Menorca) és un aspecte de la festa de Sant Joan i predomina la forma amb /x/.

caraco interjecció «caram» (cast. *carajo*): s. XVIII «*Caraco*, Domingo, obriu» *Entremesos mallorquins del segle XVIII*, Barcelona, 1971, 57, *ap.* Corbera. Recollit, entre altres llocs, a Lloret (Fàbregas 234).

caraco de rei «donzella, senyoreta, espècie marina *Coris julis*» (Menorca): 1919 «Quan són mascles (les donzelles) se diuen *caracus de rei*» P. Ballester, *Pesca marítima: costums i tractes més usuals a Menorca*, 247.

cota «jota (dansa)» (cast. *jota*): 1840 Figuera, 1859 Amigos.²¹ El DCVB considera la variant com a «vulgarisme» i afirma que procedeix del cast. «*jota*, amb pronunciació defectuosa de la *j*». Al Camp de Tarragona és més freqüent amb /k/ que amb /x/ (Mariner 1953). Sentit a Mallorca.

cota «jota (lletra)» (cast. *jota*): 1860 «que no sap parlar ni... *cota*» *Marors d'una fadrina*, 12. Al Camp de Tarragona, alternança /k/ - /x/ (Mariner 1953).

luco «luxe» (cast. *lujo*): 1840 Figuera; 1858 Amengual, 1859 Amigos; segle XVIII «en vanidad y *luco* gastava quant tenia» Guillem Roca, *Versos*, *ap.* Vidal, 1977, 143. Derivats: *lucós*. Al Camp de Tarragona alterna *luco* amb *lu[x]o* (Mariner 1953, Cerdà 1967).

maco, *-a* «tipus arrufianat que afecta força i elegància; bonic» (cast. *majo*): 1767 «hasta unes arracades molt *maquetes*» Galiana *Rondalla de rondalles*, ed. Vidal, 28; 1789 «(cacau) per regalar a unes *maques*/ que li feyan bona cara» *Glòria i miracles d'Antoni Aguiló ap.* Corbera 1982; 1839 «la persona guapa ayrosa, ben vestida. *Majo*, achulado, macareno» Labèrnia; 1839 M. Ferrer; 1868 Saura; 1840 «*xixisbeyos*» Figuera; 1858 Amengual; 1859 Amigos; 1892 «Que sur-

21. AMENGUAL 1858 introdueix *jota*.

ti el *maco* que-ns bescanta» E. Vilanova, *Qui ... compra maduxes* (dins *Obres completes*, XI, 1906, 168-169); 1892 «Un gallet de lo més *maco*» G. Maura, *Aygoforts*, Palma, 141. Derivat: 1903 *maquència* «boniquesa» Querol i Bofarull, *Hereu i cabaler* (ap. DCVB).

potaco «xamfaina» (cast. *potaje*): 1839 «Guisat de esbargínias, tomátech y carabassa tot picat. Alboronía, boronía. Moretum» Labèrnia; 1839 M. Ferrer; 1868 Saura; 1903 «Hau tastat lo *potaque* del Garrofer (...) —Chiques, anem a fé'l *potaque!*» Verges, *Espurnes de la llar*, 108. És viu a la Ribera d'Ebre.²²

ocalà «tant de bo» (cast. *ojalá*): 1840 «*Ocalà*. Interjecció. Valga Déu. Ojalà» Figuera; 1858 Amengual; 1859 Amigos. Al Camp de Tarragona coexisteixen *o/k/alà* i *o/x/alà* (Mariner 1953; Cerdà 1967 només recull la darrera forma); a Mallorca ho he sentit als vells.

marraco «tipus de tauró, *Lamna nasus*» (cast. *marrajo*). La doc. més antiga correspon al sentit figurat: 1840 «el qui fuig del tracto de la gent» Figuera; 1858 Amengual. Com a nom de peix ha estat recollit a Barcelona (= *Carcharodon lamia* «ca marí», Gibert 1913, 11), Llorret (Fàbregas, 1989), Blanes (= «llúdria»), Ciutadella, Maó i Badalona (LMP), així com el diminutiu *marraquet*.

quefe «cap, capitost; director» (cast. *jefe*): 1808 ? «Lo general en *quefe* Odonell» *Crònica Guerra Independència Penedès* (ap. DCVB);²³ 1839 «superior o principal d'alguna corporació. Gefe, cabeza, caput» Labèrnia; 1884 «la tribu importa l'existència d'un *quefe*» Torras i Bages, «La veu del Montserrat», núm. 28, 12-7, 219;²⁴ 1888

22. Segons m'informa l'amic Dr. Amadeu-J. Soberanas qui, a més, ha tingut la gentilesa de passar-me'n la recepta recollida d'una anciana de Dar-mos (Tivissa): «És un sofregit de ceba i tomàquet, més una costella de porc o bacallà, i una obergínia, una pataca, olives verdes trencades o un carabassó». Uns pocs en deien *barrejat de cassola* o *bacallà amb obergínia i pataca*.

23. La forma no assimilada apareix en aquest document de Maspujol: «[decret] del Senyor *Gefe* Polítich Senyorv Intandén y Diputado Provincial» (1813) (ap. CARMINA LLAURADOR, *Estudi lingüístic sobre uns textos del segle XIX*, treball de Doctorat, curs 1990-1991).

24. Atestació que dec a l'amistat d'A. J. Soberanas.

«superior principal d'alguna corporació (...) Del francès *chef*. A causa de la procedència s'hauria de pronunciar *jefe*, més a causa de la influència castellana, sona més comunment *quefe* que *jefe*, com ha de ser, donada la procedència francesa *chef*» Labèrnia *Suplement*; 1894 «acostumat a mirar-lo més que com a germà com a superior i *quefe* de la família» M. Vayreda, «La Veu de Catalunya», IV, núm. 47, 25-XI;²⁵ 1895 «lletraferits missers i *quefes* de partido», Ruiz i Pablo, *Per fer gana*, ed. Mallorca, 1895, 95; 1903 «en Jaume, que comparteix lo parer del seu *quefe*» Querol y Bofarull, *Hereu i cabaler*, 177; 1904: «convertit en enemic mortal i més tard en *quefe* de bandolers» M. Vayreda, *La punyalada*, 20; «pensava veure'l perquè'm presentés a l'Enginyer *Quefe*», id., 177; 1910 «*Quefe*. Jefe (...) *Quefatura*. Jefatura» Genís, 128; 1922 «*Jefe* per *Quefe*» (es condemna aquella forma per castellanisme) Grahit (ap. Solà 91); 1930 «*Quefe*. V. *Gefe*» Vallès; 1986 «*Quefe*. Castellanisme popular per *jefe*» DECat. Al camp de Tarragona alternen *quefe* i [x]efe (amb *e* oberta) (Mariner 1953; Cerdà 1967).

querés «xerès» (cast. *jerez*) v. 1900 «També m'agrada es *querez*» (ap. Llompарт, 1971, 287). Derivat: 1915 *queressana* «bóta de vi de Xerès de certa mida per a fer tornar el vi ranci» Aguiló Dicc.

traque «vestit» (cast. *traje*): 1892 «es saludos carinyosos d'es ci-güenfos que treuen es *traque* de llista i es panamà nous» G. Maura, *Aygogorts* (ed. Mallorca, 1943, 74). Al Camp de Tarragona s'usava amb valor ponderatiu al costat de *tra[x]e* (Mariner 1953); avui ja ha perdut vitalitat (Cerdà 1967). A Mallorca se sentia entre els vells.

11. En la llista precedent observem la presència d'alguns manlleus denotatius, com *antiquèla*, *cota* (dansa), *anteocos*, etc.; d'altres deuen obeir a raons d'expressivitat, de prestigi, etc. (*luco*, *quefe*, *aque-drés*, etc.).

De tots ells, només un ha passat a la llengua estàndard: *maco*, que ha adquirit matisos semàntics i trets gramaticals que no posseïa el mot

25. Ap. ANTÒNIA TAYADELLA, «*La punyalada*» de Marià Vayreda, tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, 1989, pàg. 87.

originari castellà *majo* (aplicació també a coses, no substantiu...); l'acceptació s'explica per la buidor onomasiològica del camp de la bellesa on *bell* és literari, *polit* és mot dialectal i amfibològic, *hermós* és castellà; menys fortuna ha tingut *guapo* tot i haver fet mèrits històrics i geogràfics per ocupar un lloc en aquest erm lexical.²⁶ Algun altre mot, com *quefe*, adherit a l'àmbit militar i de l'administració, possiblement s'hauria enquistat en el sistema de la llengua en el cas que el català hagués sortit de la influència de l'òrbita castellana o que s'hagués aplicat un criteri més lax respecte dels mots forasters arrelats en la llengua.

A part el cas de *maco*, els mots de la llista comentats poden alterar les dues variants, amb /k/ i amb /x/; la primera esdevé residual, la segona ha pres més relleu després de la guerra «civil» a causa del progrés de l'escolarització i del desplegament dels mitjans de comunicació fets en castellà: *luco* / *lu[x]o*, *ocalá* / *of[x]alà*, *aquedrés* / *a[x]edrés*, etc. Però el procés de catalanització dels darrers lustres acosta aquelles variants a la forma tradicional, normativa del mateix lexema (*luxe*, *xerès*) o d'un altre lexema (*alaca* → *joia*, *aquedrés* → *escacs*, *ocalà* → *tant de bo*, etc.).

12. c) Formes del segle xx de font escrita i/o oral.

Tret d'alguna excepció, no repetiré els exemples recollits per Mariner i Cerdà, que geogràficament se cenyeixen al Camp de Tarragona, sinó que en donaré d'altres pertanyents a diversos dialectes del domini lingüístic, sense que m'empenyi cap afany exhaustiu:

València: *Sant Cosé* «Sant Josep», el *Cúcar* «el Xúquer», *inque nyeros* «enginyers», *anquines* «angines» (Ontinyent, ALDC); *pucos* «espodrements» (Sollana, ALDC); *aixanca* «rasa» (cast. *zanja*), *puçància* «quiquera «xicra» (Agullent, Casanova 1979).

26. J. VENY, *Estudis de geolingüística catalana* (Barcelona, 1978), pàgs. 191-192.

Balears: /prunes/ *caponeses* «japoneses» (Montuïri, ALDC), *rifaco* «faldetes, faldellí» (Eivissa, ALDC); *caranyo*, *caranio*, *canario*, *canarier*, *caranyer* «gerani» (Mallorca);²⁷ *arrocar* «vomitar».

Principat: *estropaco* «fregall», *caqueca* «migranya» (Lloret, Fàbregas 1989), *tequemaneque* o *teque* (Sant Boi, ALDC; Tortosa),²⁸ *damaquana* «garrafa» (poblacions del Baix Ebre i Montsià (Gimeno 1982, 46 i mapa 38)).²⁹ Algunes variants com *lequia*, «lleixiu preparat químicament» (cast. *lejía*) ocupen punts dispersos del domini: Alqueria de la Comtessa (Horta de Gandia), Rossell (Maestrat) Mas de Barberans (Montsià), Ceret (Vallespir), Ciutadella, Es Migjorn Gran (Menorca), espai reduït enfront de la gran extensió de *le[x]ia* (ALDC).

Les mostres es podrien multiplicar fàcilment, però crec que són suficients per donar idea de la profusió de casos en tots els dialectes, tret de l'Alguer on no n'he detectat cap, car Sardenya va deixar de pertànyer a la corona espanyola el s. XVIII, que és quan comencen a entrar mots castellans amb /x/. Al Rosselló, en canvi, on la frontera política aixecada el 1659 no ho va ser real durant molt temps, s'ha registrat algun cas de *lequia* (ALDC), de *liquero* i fins i tot de *quicona* «xixona»³⁰.

27. Vegeu FRANCESC DE B. MOLL, *Lliçó introductòria sobre la formació dels cultismes en català* (Universitat de Barcelona, 1975), pàgs. 19-20.

28. ÀNGELS MASSIP, *El lèxic tortosí: història i present*, tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, 1991.

29. Els exemples són abundosos. Són famosos els *quesusets* (=jesusets) o sants de guix d'Olot. És possible que l'expressió de *tota cànara* «de tota classe» contingui, com apunta el DCVB, el cast. *gènere*, potser creuat amb *casta*.

30. Crec interessant aquest text d'un rossellonès: «—Parli...Parli, mes també parlen espanyol [els catalans del S de les Alberes]! En Jan sempre nos diu insultes en espanyol, nos diu: "Toqueu-vos els 'cocones'"» (J. TOCABENS, *A l'ombra de Bellaguarda*, Barcelona, 1983, pàg. 26). Un altre text literari encara: «—Diu que [l'aigua] la faria xuclar de sota terra, amb una manguera de vent. —"Naranques!" —féu despectiu lo sinyó Llopís, que no es recordava mai per on era diputat» (JOAN SANTAMARIA, *L'Apòstol*, Barcelona, 1927, pàg. 59).

Insistim, de tota manera, en el fet de l'alternança [k] -[x], lligada a la variable de les generacions. Simplificant les coses, l'esquema podria ser:

generació 1 = [k]
generacions 2 i 3 = [x]

Així, a la Fatarella (Terra Alta) tenim *oco!*, *cabalí i traque* (generació 1) enfront de *o[x]o!*, *[x]abalí i tra[x]e* (generacions 2 i 3).³¹

La parla marinera ha introduït mots específics propis del seu camp semàntic adaptats en [k] i alternant amb [x]: *cangreca/cangre[x]a* «cangrea, vela trapezoïdal», *càrsia/[x]àrsia* «eixàrcia», *abadeco/abade[x]o* «bacallà», *aparecos/apare[x]os* «ormejos, marraco/marra[x]o» «tipus de tauró». N'hi ha dos, però, que solament presenten «queada»: *quimelca i toquino*. El primer (cast. *jimelga*, cat. *gimelga*) vol dir «reforç de fusta, en forma de teula, que es posa verticalment a un pal d'embarcació» (vegeu DCVB). *Toquino* (i *toquim*) «tros de fusta enganxada a la part anterior i superior del car; servia per a aguantar la gassa de la part anterior de la vela i perquè no se n'anés per amunt, en direcció a la pena» (Savall 1991, 69, 70 i 71).

Els anglicismes que tenien una aspirada en anglès solen articular-se amb una [x] (*holding, hobby*) o passen al grau zero (*hamster, handbol*); rarament substitueixen l'aspirada per [k]: recordo haver sentit, en la meua infància, a Mallorca, en terminologia futbolística, *qu[ɛ]ns* i *[x]ens* per «mans» (angl. *hands*).

Si s'ha recollit *asperques* «cerimònia d'esquitar els feels amb aigua beneïta al començament de la missa major» al Camp de Tarragona ha estat a causa de la pronúncia del llatí litúrgic a la castellana. El costum té tradició car a la *Rondalla de rondalles*, del P. Galiana lle-gim: «y el Notariet, que estava al últim vale, y pobre com la criada de Senta Ana, *es queà in albis y asperques*» (1767, pàg. 64). L'expressió *quedar-se asperges* (o *asperges-mè*) volia dir «quedar-se sense obtenir allò que hom volia» (DCVB).

31. Vegeu PERE NAVARRO, *El parlar de la Fatarella* (1991).

d) Testimonis onomàstics

La presència d'immigrants de parla castellana, portadors a voltes de noms poc freqüents als Països Catalans (*Fulgencio*, per ex.), o la moda, per qüestions de prestigi, de substituir el nom català pel castellà (*[x]Juana*, en comptes de *Joana*, per ex.) explica que, quan aquests noms propis portaven /x/ en la llengua d'origen, poguessin canviar en /k/. Com que l'antroponímia nodreix un percentatge alt de topònims (menors), és normal que ens trobem amb alguns casos afectats pel tractament (anostrat o no) de la /x/ originària.

1) Noms de persona incorporats a frases fetes, cançons, etc.

Ser més tes que Querinaldo «ser molt tibet, valent» (València, DCVB); *ser més guapo que Quirineldos* «ser molt bell» («El pobre Alcalde (ques pensaba *ser més guapo que Quirineldos*)», Galiana, *Rondalla de rondalles, 11767/ 1820, 59*); cast. *Gerinaldo*, personatge dels romanços castellans (cf. *Carinel·lo, Cardinero* §5e).

Ser més pillo que Bricant «ser molt polissó», *saber més que Bricant* «saber molt», *parlar més que Bricant* «parlar molt» (DCVB), *ser més maula que Brican* «ser garneu, astut» (M. Vayreda, *La punyalada*, 53). Cast. *saber más que Briján*.

Don Querques «dit despectivament del qui presumeix molt, que es dona importància, que li agrada comandar» (Mallorca; DCVB). Sentit a Mallorca, alternant amb *[x]er[x]es*. Cast. *Jerjes*.

Canalecas «Canalejas»:

«Ets al·lots d'avui en dia
quan veuen un capellà
diuen "Viva en *Canalecas*"
el fan enquietar» (Menorca)

(F. de B. Moll, 1970, 109).

2) Noms de persona:

Quildo (cast. *Hermenegildo*) (Blanes; Cortils 1886, 186).

Cuana, *Cuanita* «Joana, Joaneta» (cast. *Juana*, *Juanita*). Sentit sovint a Mallorca entre els vells; alterna amb /x/. A més del prestigi dels noms castellans, pot haver influït en algun cas la genealogia castellana del protagonista; així, *Paco* i *Cuanita* són els noms dels fills del tinent *Rodriguez* o *Lludrigus* de les *Classes passives*, de Ruiz i Pablo (1910).

Lecandro «Alexandre» (cast. *Alejandro*): «...es majoret té catorze anys (...) nom *Lekandro*» (G. Maura, *Aygoforts*, 1892, 100).

L'anècdota que ens conta F. de B. Moll a propòsit de *Borja* no té desperdici: «I va quedar decidit que aquest [Francesc de Borja] seria el meu nom, però que en la pràctica quedaria reduït a *Borja*. I sempre per als ciutadellencs, ha estat *En Borja*. Si s'haguessin avesat a pronunciar aquest nom a la catalana, amb la *j* de *jeure*, tot hauria quedat bé; però adaptaren la pronúncia castellana; i com que els menorquins són refractaris a pronunciar bé la *j* de *bajo* (solen dir *baco*), vaig quedar condemnat a sentir-me anomenat *En Borca* per la majoria dels meus paisans. I encara els qui tenien més poca lletra, complicaven la cosa dient-me *En Borques*, *En Borgues* i, fins i tot, per més fer, *En Borquita*» (Moll 1970, 10). Aquesta circumstància va fer que el nostre admirat filòleg signés Francesc de B. Moll, tot abreviant el nom motiu d'heterodòxia fonètica.

3) Renoms

Cal Liquero Solivella (Conca de Barberà), Mareu-Rey 1991, 185).

Maco (cf. & 10, b): «Manuel Carreras, sastre, dit *Maco*» (1797); «Jph. Ximenes dit lo *Maco*» (1803) (Reus, Amigó 1988).

Pacas (cast. *Pajas*): «Pau Molner, boter, dit *Pacas*» (1797), «Pau Munné (a) *Pacas*» (1837) (però també: «Joan Molner Fabricayre dit *Pajas* [1775]) (Reus, Amigó 1988).

En Pandeco (cast. *Pendejo*): «era un busca-raons» (1ª meitat s. xx, Sitges, Panyella 1988).

Perro Suqueto: «Vda. de Pera Burràs, dit *Perro Suqueto*» (1819) (però també: «Perro sujeto» (Reus, Amigó, 1988).

Quintina (cast. *Argentina*) (Vall de Tavernes [Safor], BISO, 25, 1986, 84).

Xaleco: «en lloc de cridar-lo *Alejo*, li deien *Xé Aleco*» (Vall de Tavernes [Safor], BISO, 25, 1986, 84).

4) Topònims menors

Can Candro (cast. *Alejandro*) (Sitges, Panyella 1988).

Lo Mas del Meniquillo (cast. *Hermenegildo*), avui *Mas de la Fleca* (Reus, Amigó 1988).

L'Hort del Cavier (cast. *Javier*) (Riudoms, Perea 1978, 393).

Ca l'Aquinio o l'Anquinio (cast. *Higinio*) (Prades, Amigó 1985, 485).

Cal Furquenci o Fluquenci (cast. *Fulgencio*); *La Font del Fulquenci* (Prades, Amigó, 432).

Cal Cuano, *Ca l'Estanislau Cuano*, *l'Avenç del Cuano*, *el Molinet del Cuano*, *el Pla (o els Plans) del Cuano*: «diuen que és la pronúncia de *Joan* a la castellana, perquè la muller ho era» (Prades, Amigó, 1985, 787).

Los Castillecos (cast. *Los Castillejos*) (l'Aleixar [Camp de Tarragona] [els vells] Manent 1962, 72. Lo Campament los Castillecos (Arbolí [Priorat], Prats 1980, 470).

Cal Jaume la Cuquina (cast. *Joaquina*) (Barberà, Plaza 1990, 87).

La Cova del Barranc de Quimeno (cast. *Gimeno*) (Gandesa, Monner 1976, 113).

La Cova de Querónimo (cast. *Jerónimo*) (Gandesa, Monner 1976, 158).

La Font de l'Euquenio (cast. *Eugenio*) (Arbolí [Priorat], Prats 1980, 353).

Lo Carrer de Sant Francisco Cavier (cast. *Francisco Javier*) (Reus, Amigó 1988).

ULTRACORRECCIONS

13. El progressiu millor coneixement del castellà i la connotació de rusticitat inherent a la «queada» va provocar un retrocés de /k/ → /x/ que havia d'arrossegar alguns casos d'ultracorrecció, és a dir, de «heada» (com els gallegos que, conscients que **higo* en lloc de *hijo* estava mal dit, deien *[x]ía en comptes de *guía*). El català no està exempt d'algun producte d'ultracorrecció, bé que de manera més esporàdica que en el cas del gallec. Així, l'informador de Beneixama (Alcoià) parlava de *o[x]aliptos* per *eucaliptus* (ALDC, enquesta any 1967). A l'Albufera de València s'ha recollit *male[x]ons* per *malecons* (del cast. *malecones*) (Zaragoza 1982, 113 i 149). *[x]ocentina* en lloc de *Cocentina* se sent en registres informals valencians. A Benaguasil (Camp del Túria) no és rar oir *[x]soí* «cosí» entre els joves i *fin[x]a* «finca» entre els vells (informació de J. Domínguez). Al Camp de Tarragona (i també a Barcelona) és freqüent *apo[x]iñar* «pagar» per *apoquinar* (cast. *apouinar* [Mariner 1976, 307]). El «rústic» valencià Saro, allunyant-se de **Acuntamiento* articula **a[x]untamiento*, en lloc de *Ayuntamiento* (parlant castellà, s'entén). Fa un quart de segle, llegia en un diari mallorquí que a un poble de l'illa uns joves esburbats havien provocat aldarulls en un acte públic; el batlle els va increpar titllant-los de *[x]afres* (cast. *cafres*). Un parlant provecte del Montsià creia que el nom d'una noia, *Quelita*, hipocorístic de *Micaela*, era una pronúncia amb «queada» d'*Angelita*. El terreny de les anècdotes és ampli i saborós. Em conta Jaume Mascaró que en el judici que es va fer a Ciutadella arran d'un robatori de la sal dels cocons (=«cadolles»), el perjudicat es planyia dient: «Me han robado la sal de los *cocones*», la qual cosa provocava la hilaritat dels assistents a l'acte que feien, tàcitament, el joc fonètic *cocones* → **co[x]ones*). Per a casos semblants en el codi escrit castellà, cf. nota 6.

LA «QUEADA» D'ALTRES LLENGÜES

14. L'adaptació de mots amb /x/ (o un fonema aspirat) en altres llengües s'ha fet de manera variable. El francès ho fa amb /k/ (*mukère*) i el sard amb /g/ (*laganu* < cast. *lejano*) (cf. Pensado 1983, 33-34).

Pel que fa als arabismes proveïts d'aspirada introduïts en català, no hi ha uniformitat respecte a la seva adaptació. L'àrab disposa de tres aspirades: /h/, glotal fricativa, /ħ/ fricativa velar, /ħ/ fricativa faríngia. Així com aquesta darrera, en l'adaptació catalana tendeix al grau zero per la seva feblesa articulatòria (*bani Ibrahim* > *Benibraï*) en molts casos les susdites aspirades solen adaptar-se en català en /f/ (*hurğ* > *alforja*, *taħuna* > *tafona*, *sahariğ* > *safareig*), tot i que no manquen canvis en /k/ (*ħaršufa* > *carxofa*).³² Caldria fer un estudi exhaustiu sobre aquestes modificacions fonètiques a partir de mots àrabs i comprovar, per exemple, si el tipus d'adaptació ve condicionat per factors cronològics, com sembla que va passar en castellà (Steiger 1932, 225).

ÚS IRÒNIC

14. Remarquem, finalment, la utilització irònica, malèvola, de la «queada» entre els nostres escriptors.

D'Isabel Clara Simó:

«sentència per la qual TVE-2 ha d'emetre els seus informatius en català i en "espanyol" per no discriminar els no catalanoparlants que tenen dret a ser informats en la seva llengua, i més en el canal "*requional*", on hi ha notícies del seu entorn immediat...» (*Per què ho votàvem*, «Avui», 26.IV.1988, 40).

De Quim Monzó:

«I, mentrestant, l'Amadeu Fabregat, "*quefe*" de RTVE a València. Fot-li-gasto». («Avui», 9.XII.1984, 21)

D'altra banda, en lloc de la simple inserció d'un mot amb «queada», amb efectes jocosos o irònics, aquesta pot formar part de tot un

32. Vegeu MOLL 1952, pàgs. 157-158. Agraïxo les observacions de Guillel Calaforra.

estil lingüístic basat en el canvi de codi castellà-català entreverat d'hibridacions diverses; és el que, batejat per algú com a «mallorcano», apareix en les cançons del grup mallorquí *Ossifar* recollides en un disc que duu el títol força significatiu, *Cansiones de amor con los calsones baixos*, una de les quals s'intitula *Los quemelos* i on un component del grup és *guitarra baca*. Deixant de banda el seu valor musical, el tipus de llenguatge recorda els sainets amb el rústic que, per produir efectes còmics, parla malament el castellà, però en el cas d'*Ossifar* amb més gruix de procacitat i impudícia.

CONCLUSIONS

15.1) La «queada» va conèixer el seu esplendor entre els segles XVIII i primera meitat del XX i va lligada a una situació de monolingüisme o de bilingüisme tardà propi d'un sector important de la societat d'aquests segles (que podia incloure persones cultivades, però no prou fortes en el coneixement del castellà). Sobretot després de la guerra del 36, a conseqüència d'un major coneixement de la llengua estatal, afavorit per l'escolarització creixent i el desenvolupament dels mitjans de comunicació, augmenta el nombre de catalanoparlants que aprenen a articular [x] en detriment de la [k] de la primera fase, estigmatitzada com a forma pròpia de gent rústica i inculta.

A part de l'estrat biològic dels ancians, tendent a minvar, la «queada» es manté en mots d'algun dialecte (*potaco*) o del grup social dels pescadors (*toquino, marraco*); només ha accedit a la llengua estàndard *maco*, que al tractament fonètic uneix qualitats semàntiques específiques i omple la casella del concepte «bell», molt empobrida d'elements autòctons. La «queada», doncs, avui és tan sols un episodi de la nostra història lingüística; només s'hi recorre amb finalitat irònica o grotesca.

2) Si féssim un estudi comparatiu dels casos de «queada» amb els de «xeada» (tipus *empuixar* ← cast. *empujar*),³³ constataríem que

33. Que estudiaré en un altre lloc, juntament amb la importació de /x/ i les adaptacions en /f/ i /g/.

aquests són més nombrosos a València que a les Balears i el Principat. L'explicació d'aquesta diferència rau probablement en el fet que el bilingüisme era més puixant i vigorós a les terres valencianes.

3) La normativització i ulterior normalització van drenant i retirant d'escena tant la «queada» com la «heada», sigui en benefici del so autòcton (*lu[x]o / luco* → *luxe*), sigui per substitució lexemàtica (*[x]efe/quefe* — *cap, director*). En aquest procés s'ha passat a voltes per una fase d'expressivitat, de connotació lligada al lexema (idea de pedanteria, ironia, ponderació, «de la ceba», etc.), com abans en la penetració del castellanisme.³⁴

En el cas de la substitució lexemàtica, algunes vegades s'ha trencat la hiperdiferenciació semàntica que el contacte de llengües havia generat (*lleixiu/le[x]ia, lleuger/ liquero*). S'ha preferit la puresa lingüística a la precisió lèxica. Una opció fàcil de comprendre.

JOAN VENY

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ DICC.= *Diccionari Aguiló*, publicat per Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu (Barcelona, 1915-1930).
- ALARCOS LLORACH (1965), *Fonología española*, 4.ª ed. (Madrid).
- ALDC = *Atlas Lingüístic del Domini Català*, Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans (en curs de preparació).
- AMENGUAL, JUAN JOSÉ (1858-1878): *Nuevo Diccionario mallorquín-castellano-latín* (Palma [de Mallorca]).
- AMIGÓ, RAMON (1988): *Materials per a l'estudi dels noms de lloc i de persona, i renoms, del terme de Reus* (Reus).
- (1985): *Noms de lloc i de persona del terme de Prades* (Reus-Prades).

34. Així: *luxe* «no se emplea sino intencionadamente, para ponderación, ironía, etc.», *escacs* «usado sólo afectada o irónicamente» (MARINER 1953, pàgs. 195 i 213).

- AMIGOS (Unos) (1839): *Diccionario manual o vocabulario completo mallorquín-castellano* (Palma [de Mallorca]).
- AMORÓS, TOMÁS (1740): *Mallorca 1740-1800: Memòries d'un impressor*, a cura de Carne Simó (Abadia de Montserrat).
- ARACIL, LLUÍS V. (1968): *Introducció a E. ESCALANTE, Les xiques de l'entresuelo. Tres forasters de Madrid* (València).
- ARGENTE, JOAN A. / LORENZO, ANXO M. (1991): *A relevancia social da alternancia lingüística*, «Cadernos de lingua», 3, 91-109.
- Autoridades* = Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades* (Madrid, 1726).
- BALLESTER, P. (1919): *Pesca marítima* (Maó).
- BISO = «Butlletí interior. Societat d'Onomàstica» (Barcelona).
- CASANOVA, EMILI (1979): *El habla de Agullent: estudio lexicológico-semántico*, tesi de Llicenciatura (Universitat de Navarra).
- CERDÀ, RAMON (1967): *Apreciaciones generales sobre cast. /x/ → cat. [x] en el Campo de Tarragona*, «Revista de Filología Española», 50, 57-96.
- CORBERA, JAUME (1982): *Contribució a l'estudi del procés de castellanització del lèxic mallorquí (s. XVI-XX)*, tesi de Llicenciatura (Universitat de Barcelona).
- CORTIELLA, AURELI (1984): *Vocabulari de barbarismes*, 3.ª ed., 1.ª ed., 1981, (Barcelona).
- CORTILS, JOSEPH (1886): *Ethologia de Blanes* (Barcelona).
- DCEC = *Diccionari crític etimològic de la lengua castellana* (Madrid, 1954).
- DCVB = ALCOVER, A. / MOLL, F DE B.: *Diccionari català-valencià-balear* (Palma de Mallorca, 1930-1962).
- DECat = COROMINES, JOAN: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (Barcelona, 1980-1991).
- EBERENZ, ROLF (1977): *El «Calaix de sastre» del Baró de Maldà i la problemàtica de la Decadència, Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea 1976)* (Abadia de Montserrat, pàgs. 205-221).
- ESTEVE 1801 = ESTEVE, J. /BELVITGES, J. /JUGLÀ, A.: *Diccionario catalán-castellano-latín* (Barcelona).
- FÀBREGAS (1989) = FÀBREGAS, E. / REBOLLO, CARMEN: *La cultura tradicional i el parlar de Lloret* (Lloret de Mar).
- FEBRER CARDONA (v. 1830): *Diccionari menorquí, español, francés y llatí*, manuscrit.
- FERRER, MAGÍN (1839): *Diccionario catalán-castellano* (Barcelona).

- FIGUERA PERE ANTONI (1840), *Diccionari mallorquí-castellà* (Palma).
- GENÍS, SALVADOR (1910): *Vocabulari català-castellà per les escoles de primera ensenyança de Catalunya* (Barcelona).
- GIBERT, AGUSTÍ M. (1913): *Fauna ictiològica de Catalunya* (Barcelona).
- GIMENO, LLUÍS (1982): *Precisions geolingüístiques sobre el tortosí*, Tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- LABÈRNIA, PERE (1839): *Diccionari de la llengua catalana* (Barcelona).
- (1888-1892): *Diccionari de la llengua catalana. Nova edició...* per uns Societat de Literats catalans, amadors de la llengua (Barcelona).
- LLOMPART, GABRIEL (1971): *Oracions tradicionals de l'àrea catalana*, «Revista de Dialectologia y Tradiciones Populares», 27.
- LMP = M. ALVAR, *Léxico de los Marineros Peninsulares* (Madrid, 1985-1989).
- MANENT, ALBERT (1962): *Toponímia de l'Aleixar i del seu terme* (Tarragona).
- MARINER, SEBASTIÁN (1953): *Castellanismos léxicos en un habla local del Campo de Tarragona*, «Boletín de la Academia de Buenas Letras», 25, pàgs. 171-226.
- (1976): *El préstamo fonológico*, «Revista Española de Lingüística», VI, 2, pàgs. 301-308.
- MASCARÓ, JAUME (1982): *Noms de bateig i llur transmissió a Ciutadella de Menorca*, BISO, 10, pàgs.66-80.
- MOLL, FRANCESC DE B. (1952): *Gramàtica històrica catalana* (Madrid).
- (1970): *Els meus primers trenta anys* (Mallorca).
- MONNER, ANTONI (1976) *Toponímia de Gandesa i el seu terme municipal* (Tarragona).
- MULJAČIĆ, ZARKO (1974): *Fonología general. Revisión crítica de las nuevas corrientes fonológicas* (Barcelona, ed. italiana, 1969).
- NAVARRO, PERE (1991): *El parlar de la Fatarella*, tesi de llicenciatura (Tarragona).
- PANYELLA, VINYET (1988): *Recull de motius de la vila de Sitges (segles XVI-XX)* (Sitges).
- PAYRATÓ, LLUÍS (1985): *La interferència lingüística. Comentaris i exemples català-castellà* (Abadia de Montserrat).
- PENSADO, J. L. (1983) = PENSADO, J. L./PENSADO RUIZ, C.: «Gueada» y «geada», gallegas, «Verba», enero 21, Universidade de Santiago de Compostela.
- PEREA, EUGENI (1978): *Toponímia del terme i de la vila de Riudoms*, «Revista Catalana de Geografia», Barcelona, any I, vol. I, núm. 2, 289-398.
- PLAZA, CARMÉ (1990): *Història de Barberà a través dels seus noms* (Tarragona).

- PRATS SOBREPÈRE, JOAN (1980): *Toponímia del terme i del poble d'Arbolí*, «Revista Catalana de Geografia», I, 3 (Barcelona) pàgs. 447-528.
- RAFEL, JOAQUIM (1981): *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional*, Universitat de Barcelona.
- SALVAT (v. 1810): *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana* (Barcelona).
- SAURA, J. A. (1886): *Novíssim diccionari manual de la llengua catalana-castellana* (Barcelona).
- SAVALL, JOSEP LLUÍS (1991): *El vocabulari dels pescadors de Cambrils* (Reus).
- SOLÀ, JOAN (1977): *Del català incorrecte al català correcte* (Barcelona).
- STEIGER, ARNALD (1932): *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, «Revista de Filología Española», anejo XVII (Madrid).
- Tabalet 1847 = *El Tabalet*, 13 números (València).
- VALLÈS, EMILI (1930): *Diccionari de barbarismes del català modern* (Barcelona).
- VENY, JOAN (1989): *Sobre les equivalències castellà /x/ = català /ʎ/*, *Homenaje a Alonso Zamora Vicente, II. Dialectología. Estudios sobre el Romancero*, Madrid, 307-321.
- VIDAL ALCOVER, JAUME (1977): *Rondalla de Rondalles (dues narracions parèmiques de Guillem Roca i Seguí)*, «Randa», 6, 81-117.
- ZARAGOZÀ, MARINA (1982): *El cultiu tradicional de l'arròs a Silla (Albufera de València)*, Universitat de València.